

La Republica da las Trais Lias

Istorgia dal territori grischun en furma concisa, part 4

Origin ed organizaziun da las Trais Lias

En il 15avel tschientaner èn la Lia da la Chadé (fundada il 1367), la Lia Sura u Lia Grischa (fundada il 1424) e la Lia da las Diesch Dretgiras (fundada il 1436) sa liadas pli fermamain per pudair sa defender cunter l'expansiun da la chasa da Habsburg. A Vazarouls, in lieu central, han gi lieu pliras giadas dietas dals mess da las Lias. L'emprim document communabel da las Lias datescha dentant pir da l'onn 1524. El cuntegna la constituziun dal Stadi da las Trais Lias. Tenor quella na dastga ina Lia betg concluder alianzas e declerar guerra u pasch senza il consentiment da las autras. La pli auta autoritad communabla è la Dieta da las Trais Lias. Mintga Lia è dividida en cumins che tramettan lur delegads a la Dieta.

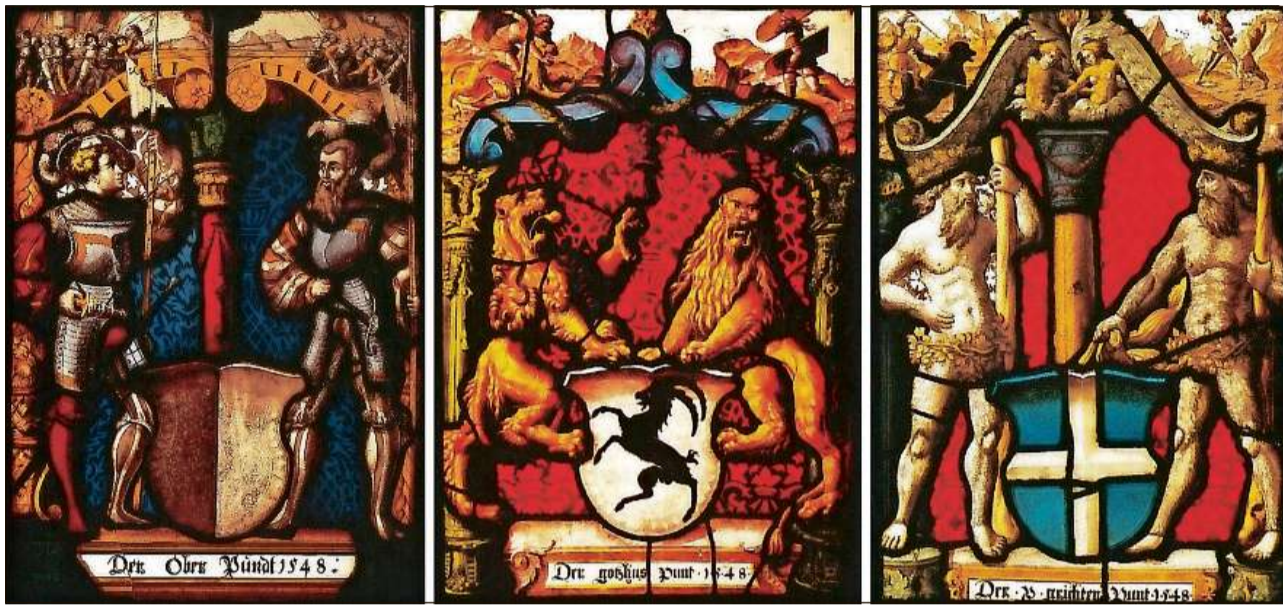
La giurisdicziun auta e bassa è chausa dals cumins. Il cudesch dal pajais dad Avras da 1622 numna ils segns da la suveranità e da la pussanza statale: «Wir haben Eygen Staab und Sigel stock und galgen.» Dapi ils artitgels da Glion da l'onn 1526 han ils cumins er gi il dretg da cogestiun concernent l'administraziun da la Republica da las Trais Lias. Ils fatgs monetars eran sutamess a lur surveglianza. Ellas han fixà las mesiras ed ils pais da la citad da Cuira sco unitad per l'entir territori da las Lias. Quellas n'èn dentant betg adina vegnidas reconuschidas. Ils cumins han er reglè il mantegniment da vias e punts, ils fatgs da transport e da flottaziun. La chatscha e pestga eran chausa da las vischnancas.

Las dretgiras autas eran en divers lieux identicas cun ils cumins, numnadamain a Cuira, en la Val Müstair, a Tavau, en ils Quatter Vitgs, a Poschiavo e a Mustér (Cadi). En quest cas eran ellas a medem temp district administrativ e giudizial. Nua ch'ellas na furmavan betg in'unitad geografica, eran las dretgiras autas esclusivamain circuls administrativs e betg districts giudizials, sco ch'ins pudess concluder da la denominaziun. La Republica da las Trais Lias ha repartì ils uffizis, las entradas ed expensas tenor questas dretgiras autas. Sut la bandiera da la dretgira auta èn las campagnias marschadas en la champagna.

Las Terras subditas

Las terras subditas Clavenna, Vuclina e Buorm en la Lombardia dad oz èn stadadas per las Trais Lias ina funtauna da ritgezza economica durant traies tschientaners. Il possess da las traies valladas ha gi per consequenza ch'ils Grischuns han gi en lur mauns il pass dal Spleia e la Furcla d'Umbrail ed uschia in contact direct cun la Republica da Vaniescha. Ils products principals da questa provinza fritgavla eran il vin, vinars, chastognas, sàida e seghel. Per la tratga da biestga dal Grischun era la Vuclina ina terra d'export bainvegnida.

L'onn 1512 èn las Trais Lias sa participadas a las champagnas dals Confederads per privar ils Franzos dal ducadi da Milaun. Entant ch'ils Confederads èn marschads vinavant cunter Pavia, han ils Grischuns occupà las valladas da vart meridionala da lur muntognas. Dad uss davent han els tramess funcziunaris ch'han administrà ils fatgs da taglia e la giurisdicziun en las terras subditas. Dapi lur conquista èn las Terras subditas stadadas il motiv d'inquietezas politicas permanentas e da lungas dispartas. Pir Napoleun ha fatg fin cun quellas l'onn 1797. Tras sia decisiun è la Vuclina vegnida integrada en la Republica cisalpina.

Las vopnas da las Trais Lias, pictura sin vaider dal 1548.

FOTO: PD

L'organizaziun dal traffic da sauma

La pli simpla e la pli veglia furma da transport era il transport da rauba dal martgadant sez. En las Alps e cunquai er en il Grischun èn sa svilupadas cun il traffic creschent dapi il 14avel tschientaner corporaziuns da transport che sa numnavan ports (dal latin «portare»). Las vischnancas d'ina vallada èn s'organisasas en corporaziuns per la spediuziun ed il transport da la rauba surdada dals martgadants. Sulet ils ports avevan il dretg da transportar rauba sin ils tschancuns da vias entaifer lur territori communal. Quai vuleva pia dir che la rauba stueva vegnir trastgariada tar mintga port. Quellas chargias vegnivan numnadas «Rodfuhren» (roda = successiun). Ils ports procuravan per la construcziun, l'amplificaziun ed il mantegniment da las vias ed incassavan persunter dazis sin vias e punts. Commember d'in port pudeva be daventar in burgais dal lieu. Ultra da quai stueva el esser chau-chasa e posseder chaval, char e cumet da chaval.

Gia en il 15avel tschientaner è sa svilupada sco libra concorrenza tar ils ports il sistem dals transports directs. Quai era rauba urgenta che vegniva transportada directamain da Cuira a Clavenna u a Bellinzona senza transtgariar e cun in augment dal pretsch. Ils berniers directs lavuravan da professiun sin il sectur da transport, entant ch'ils commembers dals ports faschevan lur transports sper l'agricultura. En il sistem dals transports directs èn spediturs passads legalmain al lieu dals ports ed els han er surpiglià la responsabladad per la rauba confidada ad els.

Dal temp medieval tempriv fin en il 19avel tschientaner è ina gronda part da la rauba vegnida transportada cun agid da chavals e mils da sauma. Chavals eran en il cas da purtar ina chargia da 100-150 kg. Ina chargia da sauma stueva consistier da duas parts, per che l'animal possia vegnir chargià gulivamain. Ils butschins per il transport da vin vegnan numnads barigls. Perquai ch'ils berniers eran il medem mument er purs, èn ils chavals er vegnids duvrads per erptgar e per transportar il fain e la lina.

Stampa da cudeschs ed epoca confessiunala (16avel/17avel tschientaner)

La pressa da stampar cun las letras da metal inventada l'onn 1455 da Johannes Gutenberg a Mainz ha pussibilità la producciun da texts en grond dumber. Ils conflicts religius ch'èn s'inflammas decennis pli tard han dà l'impuls per l'alfabetisaziun dal pievel. Cun agid da stampats sco la Bibla, catechissem, cudeschs da chant e da legends duveva la «vaira» religiu vegnir derasada. Ils auturs ed editurs appartegnevan per il solit al clerus. Ins suppona che 30-40% da la populaziun da l'Europa Centrala saveva leger a l'entschatta dal 17avel tschientaner.

Er en il Grischun èn las emprimas stamparias vegnidas fundadas en consequenza da la reformaziun. I dat en egl che questas èn staziunadas en la vischinanza dal territori catolic: Dolfin Landolfi a Poschiavo (fundà il 1547) e Jachen Dorta a Scuol (fundà il 1660). Stamparias eran bastiuns spiertals che derasavan la propaganda religiusa. Quai è stà il motiv

ch'ina rotscha engaschada e pajada da spogliaders ha attagà l'onn 1623 l'ufficina Landolfi ed ha arsentà blers cudeschs evangelics.

Ils stampadurs sa differenziavan socialmain dals ulteriurs mastergnants. Almain a l'entschatta appartegnevan els a la classa superiura cun in sustegn finanziar davos dies. Cunquai ch'ina producciun permanenta da cudeschs n'era betg pussaivla en in lieu stabel pervi da la povradad da la populaziun, han ils stampadurs pratigà il medem sco ils auters mastergnants. Giord d'ina regiun a l'autra, han els adina tschertgà novs territoris da vendita. Sper il protestant Jachen Dorta èsi da numnar il catolic Gion Gieri Barbisch ch'ha installà sia stamparia dal 1672 al 1675 a Cuira, il 1676 a La Punt-Reichenau, il 1680 a Panaduz ed il 1686 perfin en il vitg protestant da Luven.

L'um cumin legeva en sia vita pliras giadas ses paucs cudeschs, nudava en quels ils pli impurtants eveniments da sia famiglia ed empleniva las paginas vidas cun scrittras decorativas da valor artistica. El tschentava ses cudeschs en in plaz d'onur en sia stiva ed als deva vinavant a ses descendents.

Ils Scumbigls grischuns

Il Grischun ha stuì viver cun las sgarshurs da la Guerra da trent'onns (1618-1648), e quai sco suletta regiun da la Svizra. Sco in schlegn transversal era il Grischun situà tranter ils imperis da l'Austria e da la Spagna aliads: en l'ost cunfinava el cun il Tirol austriac, en il sid cun la Vuclina ed uschia cun il territori da Milaun ch'appartegneva a la Spagna. La

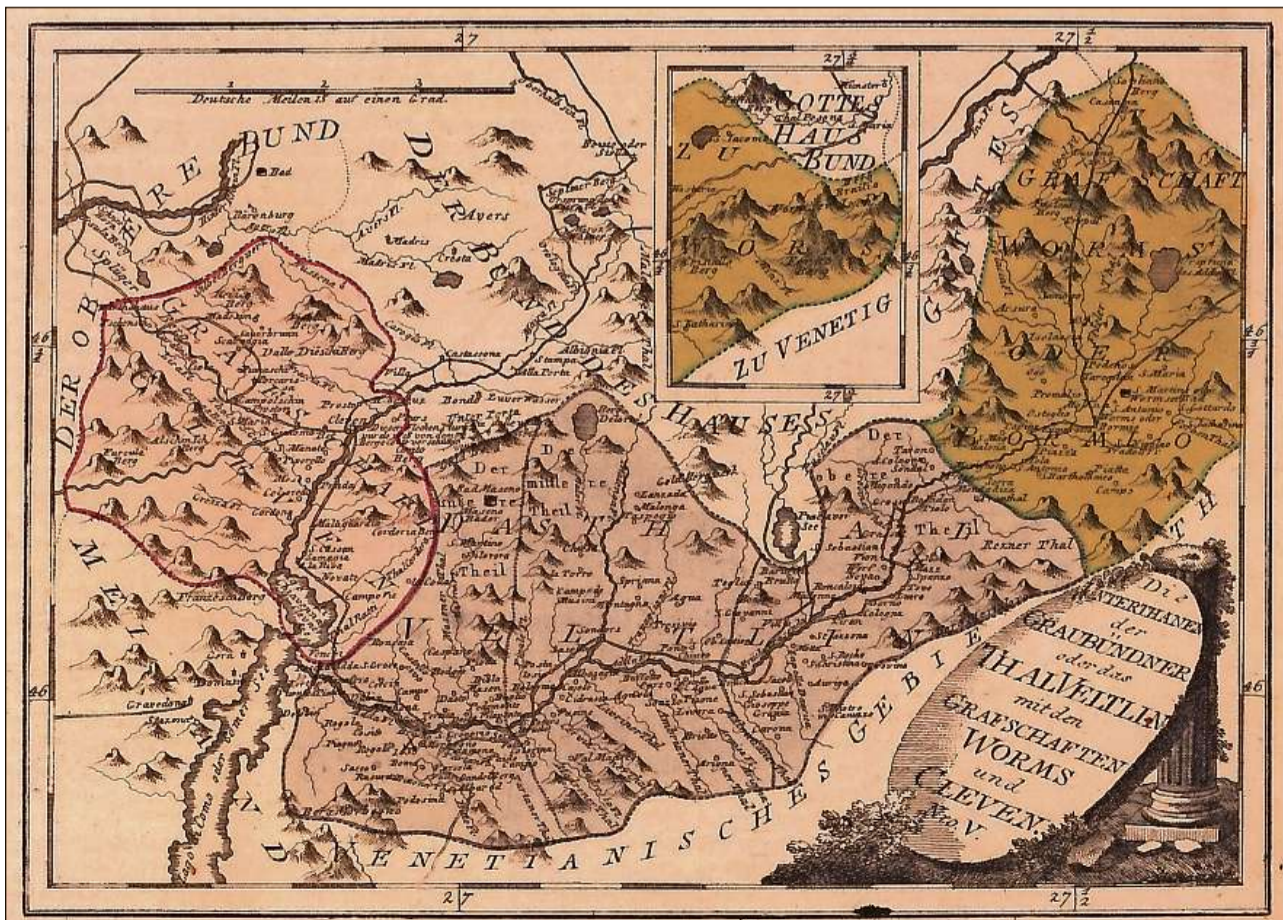
Frantscha ha tschertgà sustegn cunter Habsburg tar Vaniescha, cunquai ch'ella n'aveva anc betg desistì da sia pretensiun sin il ducadi da Milaun. Habsburg vuleva trametter sias truppas tras la Vuclina, entant che la Frantscha ha pretendì da las Trais Lias ina bloccada dals pass per ses adversaris. Cun prender partida politica han ins er provocà il conflict confessiunel en il Grischun. Ils Salis cun las parts evangelicas dal pajais han defendì ils interess da la Frantscha e da Vaniescha. L'Austria e la Spagna han acquistà l'agid da las parts catolicas sco er dals Plantas ch'èran dentant per gronda part da confessiun evangelica. Il pictur, magister e cronist Hans Ardüser (ca. 1615) ha descrit la situaziun sco suonda: «Also sindt die Pünttner, so als trüwe Pünttslüt herren sollen zusammensetzen und einandren dapfer zur syten stan, allerdings zertrennt und starc wider einandren, und all tag in allen dryen Püntten unsäglich gros geschrey, rumor, kyben, zancken, disputieren, nydt, hass, unwillen, zank, hader, stoss, lermen, schlachten, ufeinanderhouwen.»

Cuira sco citad da mastergnanzas

L'onn 1464 ha la citad da Cuira (sunter in incendi ch'ha destrui ina gronda part da la citad) obtegnì da l'imperatur Friedrich III plirs impurtants privilegis. La citad ha dastgà endrizzar ina chasa da martganzia tenor l'exempel da Constanza. Els vischins da Cuira han uss pudì tscherner lur burgamester e cussegliers ed er las autoritads giudizialas senza la cogestiun da l'uveg. Ma surtut ha l'imperatur dà ad els il dretg da fundar mastergnanzas. Els 17 da schaner 1465 è vegnì mess si l'emprim urden da mastergnanzas e tuts vischins da Cuira èn vegnids repartids en las suandantas tschintg mastergnanzas: mastergnanza dals viticulturs (possessurs da funs, patrums e famiegls), mastergnanza dals chalgers (mazlers, cuntshapels, chalgers), mastergnanza dals cusunzs (martgadants da taglia, tagliadratschs, cromers, pellitschers, tessunzs, corders, cusunzs e chapellers), mastergnanza dals ferrers (tagliacrappa, miradurs, lainaris, picturs, vaiders, selers, roders, vashlers, ferrers, culaders da zin), mastergnanza dals furners (muliners, viturins da graun, ustiers, pasterners, cuschiniers, barbiers e «medis»).

Be burgais da la citad han pudì daventar commembers da las mastergnanzas. Na-burgais, servs, naschids illegitimamain e las uschenumnadas professiuns malundraivlas sco musicants ed acturs, daziers, famegls da la citad, boiers e chaldarers eran sclaus da las mastergnanzas.

Lurden da las mastergnanzas ha reglè l'organizaziun e l'activitad da las mastergnanzas fin en ils pli pitschens detagls. Igl existivan prescripziuns davart il temp da lavur, davart il dumber dals emprendists e dals giarsuns per manaschi, davart la recepziun da novs patrums, davart la qualitat da la rauba. El decurs dals tschientaners è l'urden da las mastergnanzas daventà pli e pli in impediment per il progress. Il dretg da cogestiun politic be per paucas familias e la mancanza da libertad da mastergn han provocà pli e pli la critica dals abitants dischavantagiads. Sunter quasi 400 onns constituziun da mastergnanzas è questa vegnida dismesa l'onn 1840 ed enstagl da quella è vegnida introducida ina constituziun liberala per la citad.

Las Terras subditas Clavenna, Vuclina e Buorm sin ina charta dal 1798.

FOTO: PD

La preschentaziun:

Dossier «Istorgia dal Grischun en furma concisa».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=1879
www.chatta.ch

